

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)

Проаналізовано суть політики радянського уряду щодо вирішення національного питання і проблем національних меншин в Україні в роки перебудови. Виділено основні етапи її реалізації. Особливу увагу приділено проблемі повернення депортованих народів в Україну, а також культурно-освітньому розвитку національних меншин. Доведено, що політика радянської влади щодо вирішення національного питання в Україні, як і в СРСР у цілому, мала неоднозначні наслідки, що виявилось у неспроможності відповісти на виклики цивілізаційного розвитку в багатонаціональному Радянському Союзі, з одного боку, та активному прояві національної самосвідомості етнічних меншин, з іншого.

Ключові слова: національна політика; національні меншини; перебудова; депортація; культурно-освітні товариства.

Проанализировано суть политики советского правительства по решению национального вопроса и проблем национальных меньшинств в Украине в годы перестройки. Выделены основные этапы ее реализации. Особое внимание уделено проблеме возвращения депортированных народов в Украину, а также культурно-образовательному развитию национальных меньшинств. Доказано, что политика советской власти по решению национального вопроса в Украине, как и в СССР в целом, имела неоднозначные последствия, которые привели к несостоятельности ответить на вызовы цивилизационного развития в многонациональном Советском Союзе, с одной стороны, и активному проявлению национального самосознания этнических меньшинств, с другой.

Ключевые слова: национальная политика; национальные меньшинства; перестройка; депортация; культурно-просветительные общества.

In article analyzed the essence of policy of the soviet government to solve national issues and problems of national minorities in Ukraine during the period of «perestroika». The main stages of its implementation allocated: 1985–1988 – a characteristic position of the complete solution of the national question in the USSR remains; 1989–1991 – «Ethnic renaissance» which has affected with the rehabilitation of repressed peoples, the active work of national-patriotic associations and organizations of all ethnic communities, resistance of forced assimilation and Russification, the emergence of a new (critical) ethno-political thinking.

Special attention is paid to the problem of the return of Crimean Tatars and other deported peoples in Ukraine. Emphasized that the Crimean Tatar problem actually began to settle after making 14 November 1989 Declaration of the Supreme Soviet of the USSR «On the illegal and criminal repressive acts against the peoples subjected to forced resettlement, and ensure their rights», as a result of which about 150 thousand of Crimean Tatars was able to return historical homeland by the end of 1991.

Is noted that increase of attention to the problems of national minorities of Ukraine at the state level promoted the activity of the People's Movement of Ukraine and the national and cultural revival – acceptance October 26, 1989 the Verkhovna Rada of Ukraine Law «On Languages in the Ukrainian SSR». Proved that the policy of the Soviet government to solve the national question in Ukraine, as in the Soviet Union as a whole, had a ambiguous consequences which resulted in the inability to respond to the challenges of civilization development in a multinational Soviet Union, on the one hand, and the active manifestation of national identity of ethnic minorities on the other.

Key words: national policy; national minorities; perestroika; deportation; cultural and educational associations.

Етап розвитку радянської країни, який розпочався у середині 1980-х рр. разом з «перебудовою», позначився процесами культурно-національного піднесення національностей, що мешкали в СРСР. З іншого боку, національне відродження спричинило до вибуху низки міжнаціональних конфліктів у державі. Це засвідчило, що за фасадом ідеологічних гасел про «дружбу народів» приховувалися етнічні проблеми.

Після 1985 р. в суспільстві відбулися зміни, які знаменували новітній етап розвитку історичної науки в Україні. В історіографії почався період бурхливого відновлення тематики історичних досліджень, підвищення інтересу до питань міжнаціональних відносин, що проявилось в дискусіях, підходах, існуванні різних точок зору. У контексті національної політики історики торкнулися широкого спектру проблем: питань міжнаціональних стосунків, статистичного обліку національних меншин, історії їх заселення та розвитку тощо. Над цими проблемами плідно працюють цілий ряд авторів, як-то О. Антонюк [1], С. Бритченко [2], В. Наулко [8], О. Рафальський [9], Б. Чирко [11], Л. Якубова [12] та ін. Водночас, дослідники С. Кульчицький [4], В. Котигоренко [3], А. Магієнко [5], І. Мельник [6] не оминають своєю увагою і ті процеси, які відбулися в роки перебудови і вплинули на подальший розвиток національних меншин України. Зважаючи на наявну історіографічну базу, автор статті ставить за мету проаналізувати основні етапи політики радянського уряду щодо національних меншин в роки перебудови і дати оцінку ефективності у вирішенні ним проблем національного питання.

У вирішенні національного питання урядом СРСР в роки перебудови чітко виокремлюються два кардинально протилежні етапи: перший – 1985–1988 рр. – для нього характерним залишалася теза попереднього часу про повне розв'язання національного питання в СРСР і положення про радянський народ як нову історичну спільноту [6, с. 220]; другий – 1989–1991 рр. – названий «етнічним ренесансом», який, за словами О. Антонюка, позначився реабілітацією незаслужено звинувачених і репресованих народів, їхніх національних героїв, культурних діячів, активною діяльністю національно-патріотичних об'єднань та організацій, впливом зарубіжних діаспор, спротивом усіх етнонаціональних спільнот насильницькій асиміляції та русифікації, зародженням нового (критичного) етнополітичного мислення [1, с. 19].

До 1986 р. про міжнаціональні конфлікти в СРСР публічно не заявляли. На початку курсу на перебудову партійне і державне керівництво СРСР ще не передбачало гостроти національного питання в багатонаціональній державі. Без жодних заперечень сприймалася теза про те, що «національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано» і визнавалося як цілком правильно сформульоване в часи застою положення про нову історичну спільноту під назвою «радянський народ» [6, с. 221]. На XXVII з'їзді КПРС лунала гучна заява: «Ми обґрунтовано пишаємося досягненнями радянської багатонаціональної соціалістичної культури. Вбираючи у себе багатство національних форм і барв, вона стає унікальним явищем у світовій культурі. Але

важливо, щоби здоровий інтерес до всього цінного, що є у кожній національній культурі, не відбивався у спробах відгородитися від об'єктивних процесів взаємодії і зближення національних культур. Це потрібно мати на увазі тоді, коли під виглядом національної самобутності у деяких творах літератури та мистецтва, наукових працях робляться спроби представити в ідеальних тонах реакційно-націоналістичні і релігійні пережитки, які суперечать нашій ідеології, соціалістичному способу життя, науковому світогляду» [10, с. 132].

Після казахських подій у грудні 1986 р. міжнаціональні суперечності пояснювали виявами націоналізму, а потім – порушеннями принципів ленінської національної політики. Дискусії навколо національного питання засвідчили неадекватність сприйняття тодішніх суспільних процесів. У найвищих ешелонах влади переважали централізаторські підходи, що намагалися загальмувати самі процеси [6, с. 220].

Аналізуючи основні підходи урядовців до вирішення національного питання на початку перебудови І. Мельник виділив чотири складові. По-перше, не тільки в партійних документах, а й у науковій літературі підкреслено особливе значення для нової історичної спільноти російського народу. Але, як зазначив дослідник, якщо порівняти російський народ з тими народами Півночі, котрі навіть в умовах радянської влади були приречені на вимирання, то до тези про рівноправність народів СРСР потрібно вносити корективи. По-друге, нерівноправність закладено в самому національно-державному ладі СРСР, бо одні народи мали союзні республіки, інші – автономні республіки, автономні області, автономні округи, які входили до союзних республік, а ще кілька десятків народів з різних причин не мали своїх національних формувань. По-третє, загальновідомою є нерівноправність національних культур і мов, адже деякі народи СРСР навіть не мали до самого його розпаду писемності, а фактичний статус російської мови як мови міжнаціонального спілкування в СРСР і тих мов, які не мали писемності до самого розпаду СРСР, переконає в пропагандистському характері тези про рівноправність мов і культур у багатонаціональній державі. І по-четверте, деякі народи, депортовані ще в роки Другої світової війни, залишалися поза межами рідної землі, а інші (приміром, євреї) терпіли від офіційної політики ксенофобії [6, с. 221].

Тривале замовчування національних проблем в СРСР не сприяло об'єктивному оцінюванню міжнаціональних суперечностей на межі 1980–90-х рр., коли вони особливо загострилися. На думку О. Антонюка, тогочасне партійне керівництво зробило спробу трансформувати посттоталітарний авторитарний режим у демократизовану радянську систему. Розпочаті зверху перебудовні процеси шляхом гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості, яке охопило всі регіони, у тому числі й Україну. У суспільно-політичному житті офіційний дозвіл отримала широка критика сталінської національної політики, наслідків її здійснення, що поставило під громадський сумнів усі теоретичні постулати, на яких ґрунтувалася радянська національна теорія. Це відкрило можливості не тільки для дискусій щодо супере-

чливих питань національної політики, які доти були закритою темою, а й, зрештою, для вираження відкритого невдоволення, що довго нагромаджувалося і всіляко придушувалося [1, с. 19–20].

Реформаторська частина керівної Комуністичної партії, до якої перейшла влада в країні, щоб утримати свої політичні позиції, зробила ставку на ті громадські сили, які раніше не допускались до політичної діяльності. Це посилює процес об'єднання невдоволених діючим політичним режимом і надало їм нових форм самовираження та самоорганізації. У республіках, у тому числі й Україні, почалась реабілітація незасуджено звинувачених і репресованих народів, представників етнічних спільнот, їхніх національних героїв, політичних і культурних діячів тощо.

На території України, як і в інших республіках СРСР, розгорнули активну діяльність національно-патріотичні об'єднання й організації, яким передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови і культури. Ідеологічний вакуум, який утворився внаслідок кризи марксистсько-ленінської ідеології, став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями найбільш вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження й утворення незалежних держав [1, с. 20].

Піднесення національних рухів у СРСР загалом і в Україні зокрема було безпосередньо пов'язане з загальною суспільною динамікою середини – другої половини 1980-х рр. Саме тоді Радянський Союз постав перед вибором: розпочати реформи з метою модернізації адміністративної системи і прискорення економічного поступу або нічого не змінювати і змиритися з наростаючим відставанням від західних країн, які вступили в якісно нову стадію технологічного й інформаційного розвитку. Перевагу було надано першому варіанту. Гасла «перебудови», «прискорення», «нового мислення», проголошені новообраним Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, вимагали глибоких змін як у зовнішній, так і у внутрішній політиці країни [3, с. 498].

Уперше в ідеологічній доктрині влади було задекларовано пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Однак у реальну суспільну практику новації упроваджувалися вкрай повільно, передовсім через небажання змін з боку партійно-радянського керівництва на республіканському й інших рівнях. Тож суперечність між деклараціями і реальною політикою посилювала загальне невдоволення людей. Чи не найбільш гостро це виявилось в сфері міжнаціональних відносин, зокрема, в Україні.

Вияви національного самоусвідомлення з боку українців, кримських татар, німців, греків, євреїв та громадян інших національностей все ще наптовхувалися на спротив влади. Перебудова та гласність започаткували пробудження національних рухів, а відсутність динамічних дій в реформуванні національного життя, вичікувальна позиція партійно-радянського апарату лише радикалізували ці рухи. Повернення до власної історії, посилення впевненості у можливості відродження національної державності формувало серед населення прагнення стати на шлях суверенного і самостійного розвитку [3, с. 499].

Провідником загальноукраїнського відродження стала творча інтелігенція, представлена Спільнотою письменників України, Українською Гельсінською групою, «Товариством Лева», неофіційним студентським об'єднанням «Громада», асоціацією «Зелений світ», Українським культурологічним клубом. Їх діяльність формувала усвідомлення необхідності створення потужної політичної альтернативи компартії. Такою альтернативою став Народний Рух України.

На Установчому з'їзді НРУ у вересні 1989 р. було прийнято Програму за перебудову, якою проголошувався курс на політичне, економічне та культурне відродження республіки, наповнення її суверенітету реальним змістом шляхом радикальних перетворень у радянській федерації. Головними цілями діяльності Руху документ визначив сприяння відродженню людини як морально відповідальної особистості, національно-державне будівництво і перетворення України на демократичну правову державу, формування громадянського суспільства, наполегливу боротьбу проти політики денационалізації, створення необхідних умов для вільного розвитку і самозбереження українського народу, зростання його добробуту, духовне відродження української нації і сприяння всебічному розвитку мов і культур національних меншин, що проживають на території республіки, забезпечення прав і свобод людини, прав народу, соціальну справедливість, екологічну безпеку суспільства. Цей з'їзд прийняв також ряд звернень до українського населення різних національностей – «До українців, що проживають на території Української РСР і обрали своєю рідною мовою мову російську», «До всіх неукраїнців на Україні», «К русскому населению Украины», «Проти антисемітизму», «Заяву на підтримку прагнень кримськотатарського народу» та ін. Діяльність Народного Руху України сприяла посиленню уваги до проблем розвитку етнічних спільнот в Україні на державному рівні та спонукало до відображення національних відносин і шляхів розв'язання національних проблем в програмах усіх новоутворених політичних партій [3, с. 499–501].

Посиленню національно-культурного руху сприяло прийняття 26 жовтня 1989 р. Верховною Радою України Закону «Про мови в Українській РСР». Ст. 2 закону оголошувала українську мову державною. Мовами міжнаціонального спілкування було названо українську, російську та інші мови. Гарантувалося використання й розвиток мов всіх народів, які проживають в Україні, право громадян користуватися своєю національною або будь-якою іншою мовою. У рамках положень Закону «Про мови в Українській РСР» почала зазнавати певних змін мовно-культурна політика в Україні. Згідно з постановою Ради міністрів УРСР від 7 грудня 1989 р., було розроблено «Державну програму розвитку української мови і інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 р.». У рамках дії цієї програми вже в 1989–1990 рр. було створено 297 шкіл, в яких поглиблено вивчалася українська мова, 199 шкіл – українська література, 177 шкіл з поглибленим вивченням історії України. Активувалася робота Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Уперше після «коренізації» 1920-х рр. було порушено питання про відновлення шкіл з

грецькою, болгарською, єврейською мовами навчання. У практичну площину переводилось навчання понад 12 тис. громадян на 711 факультативах кримськотатарською, болгарською, угорською, польською, чеською, новогрецькою, гагаузькою, єврейською мовами [3, с. 503–504].

Друга половина 1980-х рр. відзначилася найбільшою результативністю кримськотатарського національного руху. З весни 1986 р. практично припинилися судові переслідування організаторів боротьби та почалося звільнення раніше засуджених. У грудні 1986 р. був достроково звільнений один з лідерів руху М. Джемільов. Активізувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо в Криму. На основі наявних ініціативних груп почали організаційно оформлюватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Все це готувало реальне підґрунтя для переходу у практичну площину питання про повернення депортованого народу на Батьківщину [3, с. 504].

Фактично кримськотатарську проблему почали розв'язувати тільки після прийняття 14 листопада 1989 р. Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав». На підставі цієї Декларації Верховна Рада СРСР 7 березня 1991 р. прийняла постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., але підкреслила, що їхнє скасування не повинне призвести до ущемлення прав і законних інтересів громадян, які проживають у теперішній час на відповідних територіях. Кабінету міністрів СРСР було рекомендовано встановити в міру створення економічних і соціальних умов порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню. Як зазначає С. Кульчицький, ця постанова була цілком конкретно під кутом зору подолання наслідків сталінської національної політики. Але вона приймалася тоді, коли годі було й мріяти про створення економічних і соціальних умов для відшкодування матеріальних втрат покарання народів і їхнього масового повернення на історичну Батьківщину. Радянський Союз доживав останні місяці [4, с. 530].

На основі пропозицій Ради Міністрів УРСР в 1989 р. були розроблені та затверджені Радою Міністрів СРСР першочергові заходи стосовно повернення депортованих народів на Кримський півострів у 1990–1991 рр. На реалізацію цих заходів було передбачено цільові асигнування із союзного бюджету, лише 5 % витрат мало покриватися з бюджету України. Однак, з одного боку, процес переселення набув масового характеру (до кінця 1991 р. в Крим повернулося близько 150 тис. кримських татар), а з іншого – з розвалом СРСР жодна з держав, що виникли, не виявила належної підтримки цьому процесу. Усі витрати, пов'язані з поверненням та облаштуванням депортованих кримських татар та осіб інших національностей, взяла на себе, незважаючи на гостру економічну кризу, Україна. У цілому на процес повернення та облаштування депортованих із Державного бюджету України було виділено асигнувань на суму, еквівалентну 300 млн дол. США (тим часом, реальна потреба у фінансуванні цього процесу становила, за підрахунками фахівців, близько 3-х млрд дол.). Важке соціаль-

но-економічне становище, невирішеність багатьох політико-правових та культурно-просвітницьких проблем у цілому стало фактором, який об'єктивно сприяв зростанню соціальної напруги в Криму [7, с. 123].

У 1989–1991 рр., тобто в період масового й неорганізованого повернення депортованих кримських татар, місцеві органи Криму, виходячи з наявних можливостей, намагались залучити їх до участі в економічному й соціально-культурному розвитку АР Крим. Створений у жовтні 1990 р. за рішенням Кримського облвиконкому Комітет у справах депортованих народів приступив до практичних заходів, пов'язаних з розселенням і облаштуванням кримських татар та інших національних меншин. З метою забезпечення репатріантів житлом та іншими об'єктами соціальної інфраструктури були організовані будівельні трести, що формувались в основному з кримських татар. У місцях розселення депортованих були створені кримськотатарські колгоспи «Авдет» і «Ватан», радгоспи «Аграрний» і «Водопойний». Із 50 тис. кримських татар працездатного віку до квітня 1991 р. було влаштовано на роботу 34 тис. чол. [7, с. 85].

Отже, наприкінці «перебудови» депортований народ домогся від комуністичної влади права на повернення до Криму. Юридичні перешкоди на шляху репатріації були зняті і для кримських татар, і для інших депортованих за національною ознакою.

На рубежі 1980-х – 1990-х рр. посилілися єврейський національний рух, кульмінацією якого став І з'їзд єврейських організацій і громад СРСР у грудні 1989 р. В Україні на цей час діяло близько двадцяти об'єднань громадян єврейської національності. Товариства єврейської культури були створені у Львові, Києві, Одесі та інших містах. Відкривалися синагоги. У зв'язку із 130-річчям з дня народження Шолом-Алейхема на будинку, де він мешкав, було встановлено меморіальну дошку. Товариства створювали музичні і спортивні колективи, організували вивчення івриту, започаткували власні видання, виступали з протестами проти антисемітизму. Активісти культурно-просвітницьких товариств пропагували єврейську історію, організували увічнення пам'яті жертв Голокосту, закладали підвалини українсько-єврейського діалогу [3, с. 505–506]. Євреї України, виборюючи рівноправ'я національних меншин, свого менталітету, почали видавати єврейські газети – «Возрождение», «Єврейские вести», «Ейнікайт» («Сднання»), «Хадашот» («Новини») та ін. Однак у 1989–1991 рр. збільшилася кількість євреїв, що виїжджали з України до США, Німеччини, Ізраїлю [7, с. 218].

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. став етапним і для інших національних груп населення України. Реальне етнічне відродження, політизація етносів і етноменшин виявилися в утворенні низки національно-культурних товариств та активізації їхньої діяльності. У липні 1988 р. виникло Польське культурно-освітнє товариство. У лютому 1989 р. розпочало роботу Закарпатське обласне товариство угорської культури. Республіканський культурний центр тюркомовних народів був створений у квітні 1989 р. У вересні цього ж року відбулась установча конференція Українського республіканського суспільно-політичного і культурно-освітнього товариства радянських німців «Відродження». У період від листопада 1989 до кінця

1990 р. почали діяти Регіональне товариство радянських греків, Українське республіканське товариство російської культури «Русь», Чехословацьке республіканське культурно-освітнє товариство, культурно-освітні товариства циган («Рома», «Романі яг», «Романі сом», «Амаро дром»). Координацію дій культурно-освітніх товариств і матеріальну допомогу їм було покладено на створену в 1990 р. Раду національних товариств Української РСР [3, с. 506; 7, с. 254].

23 лютого 1991 р. Президія Верховної ради УРСР розглянула висновки Комісії з питань культури та духовного відродження «Про стан роботи органів державного управління по створенню умов для розвитку культур національних меншин України». На той час в Україні вже діяло 87 національно-культурних товариств, у тому числі 22 єврейських, 8 російських, 8 польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 кримськотатарських, караїмських, молдавських і румунських. У різних областях і містах України відновились діяльність національних професійних і самодіяльних театральних концертних організацій і колективів, газет, відроджувалися традиційні для етносів вірування і релігійні громади. Позитивно оцінюючи наведені факти, Президія Верховної Ради України звернула увагу і на проблемні питання. Наголошувалося, що робота з організаціями національних меншин не мала системного характеру, проводилася без належного наукового обґрунтування і прогнозу-

вання, поза увагою залишалися культурологічні інтеграції народностей, які не мають етнічно близьких їм державних утворень за межами республіки, була визнана недостатньою матеріальна, фінансова, методична та кадрова допомога товариствам. У рішеннях Президії вказувалося на доцільність утворення Державного комітету УРСР у справах національностей і давалося доручення уряду розробити більш дієву програму сприяння розвитку культур національних меншин України [3, с. 507–508].

На основі викладеного матеріалу можна побачити дві протилежні тенденції у розвитку національного питання і етнічних меншин в роки перебудови. З одного боку, та модель етнонаціональної політики, яку пропагував радянський уряд на початку перебудови, виявилася неспроможною відповісти на виклики цивілізаційного розвитку в багатонаціональному Радянському Союзі, що стало однією з головних причин його зникнення [5, с. 470]. Надалі Україні, як і кожній пострадянській державі прийшлося самотужки вирішувати етнополітичні проблеми, які зазвичай наклалися на типові проблеми перехідного періоду. З іншого боку, перебудова спричинила активний прояв національної самосвідомості етнічних меншин, що виражалось у їх прагненні зберегти свою самобутність, мову, культуру і протистояти посиленій русифікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 15–28.
2. Бритченко С. П. Деякі питання національних відносин на Україні / С. П. Бритченко. – К. : Знання, 1990. – 47 с.
3. Котигоренко В. Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991) / В. Котигоренко // У кн.: Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 459–514.
4. Кульчицький С. Кримське питання в контексті політичної історії ХХ сторіччя / С. Кульчицький // У кн.: Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 515–532.
5. Матієнко А. В. Особливості етнонаціональної політики СРСР / А. В. Матієнко // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 51. – С. 469–476.
6. Мельник І. Національне питання в СРСР (дискусії на межі 1980–90 рр.) / І. Мельник // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 220–229.
7. Міронова І. С. Національні меншини України: [Навчально-методичний посібник] / І. С. Міронова. – Одеса; Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2006. – 464 с.
8. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні / В. Наулко. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
9. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Полнос, 2000. – 447 с.
10. XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля – 6 марта 1986 г. Стенографический отчет. [В 3 т.]. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1986. – 654 с.
11. Чирко Б. В. Національні меншини на Україні в 20 – 30-х роках / Б. В. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 51–64.
12. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22–36; 1999. – № 1. – С. 41–55.

Рецензенти:

Мокляк Я., д-р габлітований, професор.

(Ягеллонський університет, м. Краків, Польща)

Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)